

Исаев К.

БИЛГЕН ЖОЛУҢДУ – АТАҢА БЕРБЕ!

Исаев К.

НЕ УСТУПАЙ СВОЮ ДОРОГУ ОТЦУ!

К. Isaev

**DO NOT GIVE THE WAY, TO YOUR FATHER, WHICH
YOU KNOW THE BEST!**

*«Ата-бабаңдан жолдун бар экенин билип туруп,
аны тутпоо-коркоктук,
ал эми билип туруп, аны башка жолго алмаштыруу –
ата-баба арбагына чыккынчылык,
Теңирге кыянатчылык!»*

Конфуций – Чыгыштын улуу ойчул-акылманы

УДК: 821.51

Автор аталган макалада Евразиянын кең аймагында кылымдар бою үстөмдүк этип, мамлекеттүүлүгүн түптөп, көчмөн турмушта тиричилик өткөргөн ага ылайык каада-салт, нарк-насилдерди күткөн көчмөн кыргыздар тууралуу саякатчы-окумуштуулардын буга чейин жазып калтырган эмгектери, ата-журтуна жан дили менен берилип, ал үчүн кылымдарга созулган каршылыктарга туруштук берген кыргыз баатырларынын эрдиктери, Кокон хандыгы мезгилиндеги кыргыздардын көз карандысыздык үчүн аракеттери, ошондой эле советтик бийлик курамындагы жана бүгүнкү азаттыктагы кыргыз мамлекетиндеги кыргыздардын абалына – тарыхый-социологиялык талдоо жүргүзгөн.

Негизги сөздөр: көчмөндөр, кыргыз, мамлекет, Кыргыз Республикасы, азаттык, кыргыз жолу.

Автор в статье проанализировал труды путешественников-ученых о кыргызах, которые доминировали веками в просторах Евразии и которые провели кочевую жизнь, формируя соответствующие ей традиции, культуру и быт и тем самым проложившие путь к становлению государственности. В данной статье также проведен историко-социологический анализ отважных поступков кыргызских героев, которые очень долгое время противоборствовали врагам, исследована деятельность кыргызов, которые боролись за суверенность во время Кокандского ханства, рассматривается положение кыргызов, когда были в составе советской власти и в современный период во времена суверенитета кыргызского государства.

Ключевые слова: кочевники, кыргызы, государство, Кыргызская Республика, суверенность, путь кыргызов.

In the article the author gives a wide glance on historical and sociological analysis on Kyrgyz people throughout Eurasia, in relation with established dominant influence on statehood that took centuries, the nomadic way of life spent in the household, the dignity of the nomadic Kyrgyz traveler expectations, scientists' works, the repatriation the exploits of the heroes who had endured centuries of opposition, the efforts for independence during the Kokand khanate as well as actions on being autonomous of the Soviet government and the current state of the country.

Key words: nomads, kyrgyz people, government, Kyrgyz Republic, the sovereignty, the way of the Kyrgyz people.

I. Кыргыз – Евразия кең мейкиндигинде көп кылымдар бою үстөмдүк эткен, өзүнүн дүйнө тааным, философиясы, тарыхы, рух дөөлөтү, уңгулуу тили, дили, таза жан дүйнөсү менен айырмаланган, адамгерчиликти, акыйкаттыкты, адептүүлүктү, уяттуулукту, баатырлыкты, ар-намыстуулукту, калыстыкты ыйык туткан, мамлекеттүүлүгү, жазуусу, кубаттуу, өз алдынча коому болгон, ачык, чынчыл социалдык демократиясы, саясий эркиндиги болгон, көчмөндөр цивилизациясын түзгөн, өнүктүргөн, гүлдөткөн, улуттук маңыздуу өзөктүн негизинде жашаган баатыр эл болгон! Кыргыз – байыркы далай саякатчылардан, тарыхчылардан калган жазма эстеликтерде, таштарда, ал турмак, кийинки европалык саякатчы аалымдардын илимий иликтөөлөрүндө төмөнкүдөй сүрөттөлгөн: «Эт жейт, кымыз ичет, боз үйдө жашайт, дүйнө жыйбайт, өзүлөрү шамдагай, кылычтары курч, аттары күлүк, атчан согушат, жааны эң мыкты атат, чөгөлөп бирөөгө баш ийбеген, өрттөн жалтанбаган, жоодон тайманбаган, баатыр мырза эл болот».

Кыргыздар эң байыркы эл катары нечен ондогон кылымдар бою жашоо тажрыйба топтоп, христиан, ислам диндеринен бир канча кылымдар илгери эле Теңирчилик дүйнө таанымын түзүп, табиятты «ыйык» деп билип, аны менен ажырагыс бирдикте жашап, көркөм түшүнүктөргө да, сезимге да сөздөргө да бай эне тилде «Манас» баш болгон ондон көп тармактык керемет эпосторду, 15 миңден ашык макал-лакаптарды жараткан, санжырасын байытып, комуз, тил жана оймо-чийме өнөрлөрүн өркүндөтүп-өөрчүтүп, адептүү, абийирдүү, даанышмандык, сабырдуу, баатырлыкта жашоону үлгү кылган улуттук каада-салт, адат, нарк-насилдин калыптандырып, муундан-муунга жипке тизген таберик катары таза калтырып келген эмеспи... Тарыхтын маалыматы боюнча түрк каганаты 551-744-жылдарда, уйгур каганаты - 744-840-жылдарда, ал эми кыргыз Улуу державасы 840-945-жылдарда жашаган. Бул мезгилди В.В. Бартольд «Улуу кыргыз державасы» деп атаса, ал эми Н.Ю. Худяков «Кыргыздын жылдызы туткан

сааты» өкүм сүргөндүгүн баса белгилеген. Кыргыздардын бул IX-X кылымдардагы бийлиги тууралуу Д.С. Савинов мындай деген: “Биринчи жолу ортоңку Енисейде эң бийик маданиятты түзгөн теги түндүктүк эл (кыргыздар) өзүлөрүнүн түштүк коңшуларынын иштеринде чечүүчү ролду ойной баштаган” (Д.С. Савинов. “Кыргызское великодержавие” китепте: Кыргыздар. Том. X. 2011. Б. 288.-6). Ошентип, кыргыздардын Борбордук Азияда үстөмдүгү башталган. Кыргыздар Борбордук Азиянын бир катар райондорун – Монголияны, Жуңгарияны, Чыгыш Туркестанды басып алышкан.

Л.Н. Гумилев кыргыздардын Улуу державасы ээлеген аймактар бир топ алыскы – түштүк батышка созулгандыгын маалымдайт; кыргыздар азыркы үч Турфандын ордуна жайланышкан, Пенчул шаарын ээлешкен. Кашкар–кыргыздардын, тибеттиктердин, кытайлыктардын жана ягма элинин ээликтеринин ортосундагы чек ара тилкеси болгон. Кыргыздар уйгурларды баатырлык менен жеңгенин бейит үстүндөгү эки саптан турган таш жазуу менен белгилешкен, бул жазуу “Эне-сай эстелиги” деген аталыш менен белгилүү (Л.Н. Гумилев. Байыркы түрктөр-Б: Ариал-Принт, 1992, 499-бет).

Ошентип, Улуу кыргыз державасы жүз жылдай жылдызы жанып, кыргыздардын аброю көккө жетип көкөлөп, улуттук баалуулуктары, маданияты, каада-салты менен жашап турган экен.

II. Кыргыз эли Азиянын борборундагы байыркы элдерден. Узун жана кызыктуу тарыхында далай жолу өзүнүн Ата Мекенинен (азыркы кыргыздар жайланышкан жерлер) ажырап, кайра душмандарды кууп чыгып, түбү түптүү эл катары кайра чогулуп, биригип, ынтымакка келип, улуттун, кыргыздын намысын туу тутуп, уук сайын түндүк көтөргөн. Эл муундан - муунга ата-бабанын туулган жери Ала-Тоону ыйык тутуп, душмандарга бастырган эмес. Жерди эне катары көрүп, анын кыргызга тиешелүүлүгүн, бүтүндүгүн коргоого милдеттүүлүгүн ар бир атуулдун акыл-эсине гана эмес, канына, жанына бардык каражаттар менен сиңирип келишкен. Душмандар басып алган күндө да, акыры жүрүп өз Ата Мекенин бошотмоюнча кыргыздардын жаны тынч алган эмес. Ага калмактар менен бир канча жүздөгөн жылдарга созулган мамиле толук күбө. Калмактар кыргыздарды XV кылымдын 30-40-жылдарында басып алып, алардын урууларын тоонун башына, айрым урууларын Фергана, Жизак, Гиссар өрөөндөрүнө чейин чилче тараткан. Өзүлөрү “төрткүл” деген шаарчаларын кыргыздын ар бир аймакта (мисалы Көлдө, Таласта, Ошто, Нарында) куруп жашашкан, “калмак дөбө”, “калмак кырчын”, калмак арык”, “калмак суу”, “калмак ашуу” деген жерлер XXI кылымга чейин эл арасында кеңири белгилүү. Архивде сакталбаганы менен ооз эки фольклордук чыгармалар, эпостор, дастандар, санжыралар, макал-лакаптар сакталып калган жерлердин, тоолордун, ашуулардын, арыктардын, суулардын аттары бир канча кылымга созулган кыргыз-калмак мамилелерин айгинелейт. Калмак менен болгон көп жылдарга созулган элдешпес күрөштөр кыргыздын “Кур-манбек”, “Эр Табылды”, “Сейтек”, “Шырдакбек” ж.б. эпостордо,

“Жападан жалгыз” дастанында жана башка көркөм элдик чыгармаларда кеңири чагылдырылган.

Калмактардын жүздөгөн жылдарга созулган Орто Азиядагы, анын ичинде кыргыз Ата Журтундагы үстөмдүгүн талкалап, ата конуштан кууп чыгуу үчүн согуштарды кыргыздын ар бир уруусу жүргүзүшкөн, ондогон нагыз баатырлар, мисалы: Жолболду, Жайыл баатыр, Сары, Шүкүр, Калча, Бостери жана башкалар болгон. Ошентип, XVIII кылымдын экинчи жарымында келишпес катуу кармашуулардын натыйжасында кыргызды өз Ата журтун баскынчылардан бошотуп, эркиндикте улуттук эрежелери, каада-салттары менен жашай башташат (согушка даярдык, кыргыз урууларынын азаттык күрөштөрү жөнүндө автордун «Бостери жана Бостериликтер» деген көп жылдардын үзүрү болгон даректүү баянда келтирилген. Караныз: «Бостери жана бостериликтер» толукталып экинчи басылышы. Б., 2008, 368- б).

Тилекке каршы, кыргыздардын өз каалоолору менен эркиндикте, улуттук баалуулуктары, салт-санаа эрежелери менен жашоосу көпкө созулган эмес.

XVIII-XIX кылымдарда Орто Азияда пайда болгон Кокон хандыгы да ири мамлекетке айланган кыргыздардын өз алдынча эркиндикте жашоосуна мүмкүнчүлүк берген эмес. Көп жылдарга созулган кыйла кандуу кармаштардан кийин Кетмен-Төбө, борбордук Тянь-Шянь, Талас, Чүй жана Ысык-Көл өрөөндөрүн басып алып, аскерлери турган чептерди курган. Кыргыздарды башкаруу үчүн чептерде хан адамдары-акимдер дайындалып, уруу-урук бирикмелеринин башчылыгына бийлер менен манаптар бекитилген. Хандыктын администрация курамы жана жер элөө тартиби үстөмдүк кылуучу калмактыктаптардын мүдөөсүнө багындырылып, карапайым кыргыз дыйкандардын баш көтөртпөй кармоого ылайыкташтырылган. Калмактын ханы өзү эң ири жер ээси болгон. Жердин айрым бөлүгү, бөтөнчө жайыттар жамааттарга берилген, бирок аларды пайдалануу феодалдардын колунда болгон. Калктан салык алуу ар-кандай айла-амал менен өөрчүтүлүп, жергиликтүү феодалдар көп учурда салык төлөөдөн куткарылган. Көп сандаган салыктар, алымдар, хандынзулумдугу, анын чиновниктеринин зордук-зомбулугу карапайым элдин нааразылыгын туудуруп, хандыктын бийлиги улуттук боштондук кыймыл жана эмгекчилердин социалдык күрөшү менен коштолгон. Кыргыз эли кокон аскерлерине каршы туруп, күрөштү хандык кулаганча токтоткон эмес. XVIII кылымдын 60-жылдардын аягында Ош аймагы үч жылга созулган талбаган согуштан кийин өз алдынчалыкка жетишкен. 1848-жылы Ысык-Көл ойдуңунда улуттук боштондук согуш башталып, Кара-Кол, Барскоон, Көңүр-Өлөң чептериндеги Кокон хандыгынын акимдери куулуп чыккан.

Тайлак баатыр жетектеген Тяньшандык кыргыздар 1830-жылы Кокон эзүүчүлөрүнө каршы көтөрүлүп Куртка сепилин бошотушкан, кыргыз жерине басып кирген 700 кытай аскерлери талкаланган. Тайлак баатырды 1839-жылы март айында кокондуктар тыңчы жиберип өлтүрүшкөн. Тайлак баатырдын ысымы жалпы кыргыз элине кеңири

маалым. 2016-жыл Кыргыз Республикасынын президентинин демилгеси менен “Тарых жана маданият жылы” деп “мамлекетибиздин көз карандысыздыгы үчүн күрөшкөн Тайлак баатырдын 220-жылдыгын кеңири белгиленет”. Кыргыз элинин кокон хандыгынан бошонуусунда карапайым калктын жалпы көтөрүлүшү албетте, чечүүчү маанини ойногон. Ошондой эле Россия падышачылыгынын кокон хандыгына каршы күрөшүүсү чоң мааниге ээ болгондугу тарыхта кеңири маалым. XIX кылымдын экинчи жарымындагы кыргыз, казак жана өзбек элдеринин кокон хандыгына элдешкис күрөштөрү өзүнүн жемиштерин берген, анын ички тиреги биротоло бошогон. Ысык-Көл (1855) Чүй жана Тянь-Шянь кыргыздары 1863-жылы Россияга кошулган. Орус аскерлери 1865-жылы 17-майда Ташкенди жана 1875-1876-жылдары Кокон хандыгын толук талкалап, Фергананы ээлеген. 1876-жылы алайлык кыргыздардын кол башчысы Курманжан датка генерал Скобелевдин отрядына багынып берген. Ошентип, XIX кылымдын акыркы чейрегинен баштап, Россиянын үстөмдүгү Орто Азияда, ошонун ичинде Кыргызстанда толук өкүм сүрө баштаган. 1861-жылы крепосттук кулчулуктан бошонгон орус дыйкандарыкара булуттай каптап кирген, батыштын баалуулуктарынын, орус тилинин, маданиятынын, каада-салттарынын, жашоо-ыкмаларынын кыргыз айылдарына кеңири тарашына саясый, социалдык, укуктук шарттар кеңири жол ачылган. Эгин, картошка түшүмүн көп берчү жерлерге жана суу жээктерине батыштан келген орустар жайланышкан. Улуттук баалуулуктар азайып, орусташууга жана алардын каада-салтын, маданиятын кыргыздарга кеңири жайылтууга толук мүмкүнчүлүктөр түзүлгөн. Булар жөнүндө, башкача айтканда орусташууга эч байкалбай укмуштуудай шарттар түзүлгөнүн тоо арасында жайланышкан “Кеңсуу” айлынын мисалында СССРдин эң жогорку сыйлыгынын ээси, Эл Баатыры, академик Түгөлбай Сыдыкбеков “Жол” романынын “Ачуу менен таттуу” бөлүмүндө өтө кыраакылык менен ишенимдүү сүрөттөгөн. (Түгөлбай Сыдыкбеков. Жол. Автобиографиялык романы. Фрунзе “Мекен”, 1982, 165-218 беттер).

Орустардын баскынчылык саясаты элүү жылга созулган башкача айтканда эмгекке жарамдуу курактын-эки муундун өмүрүн ээлеген.

1916-жылы кыргыздардын улуттук боштондук үчүн чечкиндүү көрүшүн Россия аесуз басмырлаган, жүздөгөн, миндеген жазыксыз адамдар атылган, алар талаада көмүүсүз калган. Мисалы, ошол 1916-жылы үрккөн Бостериликтердин ар бир он адамынын бирөө гана көлгө кайтып келген. Тогузу жолдо орустун огуна, табийгый кырсыктан, Кытайдын ичинде ар кандай себептер менен майып болушкан, кыздардын көпчүлүгү бир табак талканга сатылган. Ошентип, XIX кылымдын отуз жыл, ал эми XX кылымда да 20жыл кыргыздар өз алдынча улуттук баалуулуктары менен жашоого шарт түзүлгөн эмес.

III. 1917-жылдын ноябрь айында В.И. Ленин баш болгон Коммунисттик (большевиктер партиясы) Россияда көп жылдарга созулган падышалык самодержавияны кулатып, социалдык теңдикти, эркин-

дикти камсыздай турган бийликти орноткон. Карапайым адамдар үчүн бир топ эле жеңилдиктер берилип, эмгектенүүгө, билим алууга, маданиятты өнүктүрүүгө шарттар түзүлгөн. Москвада Чыгыш элдеринин университети, ошондой эле Университет Ташкент шаарында ачылып, улуттук билимдүү кадрларды даярдай баштаган. Москвада жана Ташкентте атайын Чыгыш элдери үчүн деп ачылган Университеттерде Кыргызстандын шыктуу уул-кыздары билим алышып, Республиканын борборунда, облусттарда жана райондордо эмгектене башташкан. Андай жагымдуу абалда көпкө созулган эмес.

XX –кылымдын 30-жылдардын экинчи жарымынан баштап улуттук мыкты келечектүү кадрларды улутчулдар, шпиондор ж.б болбогон шылтоолор менен түрмөгө салып, себепсиз эле атып турушкан. 1931-жылы Кыргызстанда кулакка тартуу компаниясы башталат. Айылдардын малдуу, белдүү, өз оокатына тың адамдарынын малдарын ортого зордук менен алышып, өзүлөлөрүн сотсуз, күнөөсүз эле Украинага, Оренбургка жана Сибирге айдаган. Алардын көпчүлүгү айдалып барган жерлеринде тентип, кыйналып, кордуктарды көрүп, кемсинип жүрүшүп өтүшкөн. Айрымдары бүт тукуму менен жок болушкан. Ошентип, Кыргызстандыктар жасалма түрдө “кызыл” (совет өкмөтүнүн ишенген адамдары) жана “ак” болуп экиге бөлүндү. Совет бийлигинде экинчи жолу түрмөгө камалышты, таптык күрөштүн мөмөсүн “тата” башташты.

XX –кылымдын отузунчу жылдардын экинчи жарымында Чыгыш элдеринин Москвадагы жана Ташкендеги Университеттерди бүтүп келишкен уул-кыздар райондук, облустук жана Республикалык деңгээлинде ар кандай партиялык, мамлекеттик кызматтарда эмгектене башташкан, улуттук айрым каада-салттарын, руханий байлыктарын, албетте күндөлүк саясатта пайдалана баштаганы да болгон. 1917-жылдагы октябрь Революциясынын накта “азаттык”, “тендик”, “биримдик” ураандарын келээрин чын пейилдерине ишенишип, калктын нагыз бактысы, жыргалдуу турмушу үчүн асыл жанын курман чалууга даяр болушуп, Совет бийлигинин толук салтанаты үчүн күрөшкөн кыргыздын Ж.Абдрахманов, А.Орозбеков, Б.Исакеев, К. Тыныстанов, И.Айдарбеков, И.Арабаев ж.б. улуттун нагыз-саясый жана интеллектуалдык лидерлери “эл душмандары” деген жалган жалаа менен жок кылынган. Карапайым калктын арасынан өскөн, тарбияланган, элим деп жүрөгү соккон инсан эч убакта “эл душманы” болгон эмес жана болбойт. Совет мамлекетинин туулган күнү, жалпы элдик майрам деп жарыяланган 1938-жылдын 6-8 ноябрь күндөрүндө Кыргыз Республикасынын калкынын каймагы болгон улуттук тарыхты, маданиятты, чыгыштын өзгөчөлүктөрүн билген мекенчил 138 мыкты жигиттер атылган. Ошолордун ичинде, мисалы Ысык-Көл жээгиндеги Бостери айлынан эле Москвада, Ташкентте Чыгыш элдеринин университеттеринен билим алып, элдин тарыхын, маданиятын, табигатын, чөлкөмдөрүн Чыгыштын өзгөчөлүгүнө жараша саясат жүргүзүүгө даяр болгон Кыргызстан коммунисттик партиянын Борбордук Комитетинин биринчи жана экинчи

секретарлары Керим Кенебай уулу, Асанкан Жээнбай уулу, Чүй обком партиясынын биринчи секретеры Мукаш Далбаев, Сталин райком партиясынын I-секретары Токтосун Достоев да болушкан. Алардын кийин табылган сөөктөрү Бишкекетин түштүгүндөгү Ата-Бейитте кийин көмүлгөн.

Мен 20-кылымдын 30-жылдарындагы Совет бийлигинин жана анын саясий жетекчилеринин зулум саясатын жаңыдан калыптанып жаткан улуттук жетекчилерди жок кылганы жөнүндө бир гана мисал келтирдим. Бишкектин түштүк жагында, тоо этегинде жайланышкан “Ата Бейитте” атылып, анан көмүлгөн кыргыз элинин ошол маалдагы бүт улуттук саясий, руханий, экономикалык жетекчилеринин оор тагдыры кийинки, XX-кылымдын 50-90-жылдарда Кыргыз Советтик Социалисттик Республикасынын саясий жетекчилер үчүн Чыгыштын нагыз улуттук саясатты жүргүзүүгө мүмкүн болгон эмес. Советтер Союзунун Коммунисттик партиясында К.Маркстын жана башка теоретиктердин батыштын идеясына, идеологиясына негизделген либералдык саясат жүргүзүшкөн. Буга ачык мисал катары улуу инсан Исхак Раззаковдун, ошондой эле Турдакун Усубалиевдин жетекчилик доорлорундагы абалды жана алардын нагыз тагдырларын элестетсек болот. Айкын мисал катары Турдакун Усубалиевдин Париж клубунун туруктуу мүчөлөрү болгон дүйнөнүн 19 мамлекетине жазган Ачык каты күбө (Караңыз: Усубалиев Турдакун Усубалиевич открытое письмо «Возрождение и трагедия моей страны». Улуу Инсан, нагыз саясий, экономикалык, маданий жана адептик жетекчилик сапаты жана талабы болгон Турдакун Усубалиевдин ачык катынын корутундусун келтирейин: “Уважаемые и члены парижского клуба! Мы старались рассказать вам о бедствии и нищете кыргызского народа, имеющего многовековую историю и являющегося одним из древнейших народов мира. Я документально рассказал вам о том, кто является главным злодеем исключительно трагического положения нашего народа. Не по вине кыргызского народа разрушено, уничтожено все то, что было десятилетиями создано и развито в политической, социально-экономической и культурной жизни. Для восстановления всего того, что было, потребуются много времени.

Кыргызский народ обращается к вам, цивилизованным нациям, с надеждой, что вы протяните руку помощи Кыргызстану для того, чтобы избавиться от удушающих его бедствия и нищеты».

С уважением, Усубалиев Турдакун Усубалиевич, первый секретарь ЦК Компартии Киргизии (1961-1985гг.), депутат Верховного Совета СССР (1961-1986гг.), депутат Верховного Совета Киргизской ССР (1959-1986 гг.), депутат Жогорку Кенеша Кыргызской Республики (1992-2005 гг.) Герой Кыргызской Республики. Б. 2008, 80-бет.

IV. Европа-Азиядагы XX-кылымда 70 жылдан ашык өмүр сүргөн көп улуттуу Советтер Союзунун бир ок атылбай тарашы менен кыргыз эли да башка элдердей эле азаттыкка чыгып, өз алдынча суверенитеттүү мамлекеттүүлүккө ээ болуп, өнүгө баштаганыбыз 25-жылдын жүзү болду. Азаттыкка жаңыдан

аттанганда 1993-жылы 5-майда кабыл алган Конституциянын кириш сөзүнө көңүл буралык: “Биз Кыргызстандын эли, кыргыздардын улуттук жаңырышын кыргыздар менен биргелешип Кыргызстандын эли түзгөн бардык калк өкүлдөрүнүн мүдөөлөрүн коргоону жана өркүндөтүүнү камсыз кылууга умтулуп, ата-бабалардын биримдикте, тынчтыкта жана ынтымакта жаша деген осуятын аткарып; адам укугун жана эркиндигин, улуттук-мамлекет идеясын жактаганыбызды ырастاپ, калайыкка татыктуу жашоо деңгээлин камсыз кылуу үчүн экономиканы, саясий жана укук институттарын, маданиятты өнүктүрүүгө чечкиндүү белсенип; жалпы адамзатка тиешелүү адептүүлүк принциптерди улуттук каада-салттарды, адеп-ахлактык асыл-нарктарын жактаарыбызды билдирип”, дүйнө элдеринин арасында биздин эркин жана демократиялуу жарандык коом экендигибиздин таанылуусун бекемдөөнү каалап, өзүбүздүн бийлик укуктуу өкүлдөрүбүз аркылуу ушул Конституцияны кабыл алабыз”. 1993-жыл. 5-майы.

Тилекке каршы, бардык жагынан эң мыкты сабаттуу жана юридикалык жактан билгичтик менен жазылган бул Конституция кыска убакытта эле 1996-жылдын 17-февралында жана 2003-жылдын 2-февралында, эки жолу Кыргыз Республикасынын референдумдар да бүткүл элдик добуш берүүсүндө кабыл алынган эле. Бирок, ал 2 жолу кабыл алынган Конституциялар көлөмдөрү боюнча алда канча көп жана калың болгонуна карабастан, нагыз элдик бийликти камсыз кыла алышпады. Калк күткөн “кыргыздар менен Кыргызстандын элин түзгөн бардык улуттардын мүдөөлөрүн коргонуу жана өркүндөтүүнү; ата-бабалардын биримдикте, тынчтыкта жана ынтымакта жашагыла деген осуятын; жалпы адамзатка тиешелүү адеп-ахлактык талаптарды улуттук каада-салттардын асыл нарктарын жактыраарыбызды билдирип; дүйнө элдеринин арасында биздин эркин жана демократиялуу жарандык коом экенибизди бекемдөөнү каалаган тилектер аткарылбай, тескерисинче артка кетип жаткан үчүн калың эл мыйзамсыздыктан тажагандыктан, айдалары кеткендиктен, коомдун оңолбой жатканына нааразы болгондуктан 2010-жылы 7-апрелде жалпы элдик ыңкылапка чыгышып, жагымсыз, тойбос, өзүмчүл, ууру бийликти алып түшүшкөн. Андагы президент үй-бүлөсү, бала-бакырасы менен чет мамлекетке качып, элдин жазасынан кутулуп кеткен. Элдик ыңкылаптын себептери, натыйжалары жана калың журт күткөн үмүттөрүнүн абалы жөнүндө өз убагында жазылып, жалпы элге сунушталган эле¹.

Эми өткөндү кайталабай, XXI –кылымга жооп бере турган татыктуу улуттук жолду, баалуулуктарды таптыкбы, алардын абалы кандай жана кандай болуш керек деген өтө маанилүү маселелери талкууласак.

¹ Караңыз: Кусеин Исаев: 2005-жыл Кыргызстандын кайра жаңылануусунун башаты. Б.2005-296 бет; Коом жана ыңкылап. Б. 2011-211 бет. Ошондой эле жалпы азаттык жылдардагы Кыргызстандын өзгөрүүсү жана келечеги жөнүндө: «Кыргыз таануу маселелери» деген китепте да баяндалган.

Азаттыктагы Кыргызстандын тарыхында болуп өткөн 2010-жылдын 7-апрелиндеги элдик ыңкылапта кыргыз мамлекетинин 88 жарандары курман болушкан, андан кийин да ыңкылап учурунда жарадар болушкан ондогон уул-кыздарыбыз көз жумган. Демек бул элдик ыңкылаптын талабы да күткөн тилеги жана тарыхый мааниси да өтө жооптуу жана жогору.

Албетте, 2010-жылы 27-июнунда жалпы элдик референдумда Кыргыз Республикасынын Президенти болуп, Орто Азиянын тарыхында биринчи жолу кыргыз аялдарынан жогорку мамлекеттик кызматка -Роза Отунбаеванын шайланышы чоң тарыхый окуя болуу менен Кыргыз мамлекетинин нагыз көз карандысыздыгынын күчөшү эле. Р.И. Отунбаеванын Кыргыз Республикасынын Президенти катары өтө жооптуу болуу менен кыргыз элинин мамлекетинин өз алдынчалыгын бекемделишине, гүлдөшүнө жана мамлекетти башкаруунун Парламенттик ыкмасына өтүшүндө жигердүү аракеттерин баштоо менен бийликти мыйзамдуу түрдө жалпы элдик шайлоодо шайланган жаңы Президентке өткөргөнү суверенитеттүү жаш кыргыз мамлекетинин жашоосунда жана өнүгү тарыхында, жаңы башталган багытындагы **жолду** белгилегендей.

Алмазбек Атамбаев Кыргыз Республикасынын Президенти болуп шайлангандан (2011-жыл 30-октябрь) баштап эле мамлекеттин ар тараптан туруктуу өнүгүшүнүн маселелерин күн тартибине коюу менен улуттук стратегияны (2013-2017-жылдарга) сунуштап, аны ишке ашырууга жигердүү киришкен. 2014-жылды «Мамлекеттүүлүктү бекемдөө жылы» деп жарыялап, Кыргыз Республикасынын мамлекеттик органдардын жергиликтүү өз алдынча башкаруучу уюмдардын жана мекемелердин, жүргүзүүчү, экономикалык, саясий, социалдык, тарбиялоочулук маселелерди комплекстүү, чечүүнү жана Кыргыз Республикасынын стратегиясылык өнүктүрүүнүн максаттарын жана милдеттерин жүзөгө ашыруу боюнча ишке коомдук институттарын, жалпы жарандарды тартуу, алардын жигердүүлүгүн жана тилектештигин камсыз кылууда иштиктүү аракеттер жасалды. Натыйжада Кыргызстандык жарандардын улуттук аң-сезими, мекенчилдик жүрүм-туруму, өзгөрүүдө, мамлекетке болгон мамиле бекемдөөдө, жалпы калкты бириктирүүчү жана шыктандыруучу идеялык баалуулуктар күчөөдө. Албетте, мунун баары кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн жаңыча өнүгө баштаганын жана анын экономикалык, социалдык маданий, психологиялык жана жаңы саясаттын пайдаланынын бекемдөөсүнүн көрсөткүчтөрү эмеспи!

«Кыргыз Республикасын туруктуу өнүктүрүүнүн улуттук стратегиясынын» талабына ылайык жаңы максаттарды жана тилектердин күн тартибине коюлганын эске алып, «2016-жыл тарых жана маданият жылы» деп Президент А. Атамбаев жарыялады. Демек, Кыргызстан элинин тарыхый жана маданий бай мурастарын мындан ары арттырууда өлкөбүздү өнүктүрүүнүн улуттук үлгүсүн жана ишке ашыруу үчүн өнүгүүнүн **кыргыз жолуна** түшүшүбүз талаптанууда. Анткени, кыргыз эң байыркы Чыгыш элдеринен, миңдеген жылдар бою далай жолу укму-

тукуму Азиянын шартында жашаган, көбөйгөн, азайган, жеңилген жана жеңип, шаңданган. XXI кылымдын башталышы менен Кыргыз Республикасынын ооматы Чыгышка бурулууда, өнүгүүнүн кыргыз жолуна түшүүгө шарт ачылууда!

Албетте, «жол» деген түшүнүк кыргыз чыгыш эли көп тараптуу түшүнүк катары катары байыртадан түшүнүк катары пайдаланылып келген. XX кылымдагы батыштан келген коом жөнүндөгү илими жана башкаруучу коммунисттик партиянын саясатынын күчү менен “жол” деген түшүнүк өз маанисинде тегеле пайдаланбай калган. Бирок кыргыздын макал-лакаптарында да, илимий трактаттарында, “Манас” баш болгон этностордо, күндөлүк жашоо-тиричиликте, жүздөгөн жомокторунда, ишениминде, Теңирчиликте “жол” жана анын мааниси эң кеңири тараган.

Мисалы

а) “Жол”

1) Катташуу, аркы-терки жүрүү, ар кандай транспорттун багыты, жери ж.б.

2) Сапар, саякат, жолоочулук;

3) Келе жаткан багыты, бара жаткан алды жагы

4) Бир нерсенин өнүгүшү, ийгиликке, жеңишке жетиш үчүн болгон илимий идея, багыт, аракеттин, изилдөөнүн жолу, жөнү;

5) Белгилүү бир максатка, изилдөөнүн жыйынтыгына жетишүүнүн же кандайдыр бир маселени чечүүнүн ыгы, амалы, ыкмасы;

6) Китеп бетиндеги саптар, тилке-тилке болуп түшүрүлгөн катар сап;

7) Мүмкүнчүлүк, укук мисалы: сүйлөөгө жол берүү. Жалкоолукка сөз да, жолдо бербөө.

8) Үрп-адатка, салтка байланыштуу шарт, ирет.

9) Сый кылып берилген белек же салт катары бир нерсе берип сыйлагандык.

б) “Теңир жол берсин”. Жол адамды да, коомду да оңдойт. Жол эл бар жерге жеткирет. Жол (из) кууган –казынага жолугат. Жол бирге болсо да тагдыр башка. Жол сурабай жолго чыкпа. Жол кыскарткан сөз. Жол салсаң – өтөсүң, ор кзсаң түшөсүң. Жолго коюу жолго салуу. Жолдо калуу, жолдон чыгаруу, жолду кыскартуу, жолдугун жасоо. жолдун жолдуусу ж.б.

в) **Жол бүгүн:** Коомдун саясий, социалдык, экономикалык изилдөөлөрдүн ыкмаларын жана жашоо-турмушунун алган багытын, баскан жана күткөн жолун, учур удулун жалпылап түшүндүрүүдө колдонулуучу түшүк, ж.б. сөз.

Демек, Кыргыз Республикасынын Президенти А. Атамбаевдин демилгеси менен “2016-жыл тарых жана маданият жылы” деп жарыяланган жарлыкта өткөнүн, абалын жана келечегин иликтеп, калкка кеңири жеткирүү процессинде “жолбүгүн” деген байыртадан кыргыз элинин нагыз илимий терминин кеңири колдонуу өз алдынча мамлекет катары жашап, кылымдардан бери калыптанып калган элдик түшүнүктөрдү кеңири пайдаланууга мүмкүнчүлүк ачылууда. Өзгөчө Кыргызстан элинин тарыхый жана маданий мурастарын мындан ары көбөйтүүдө, өлкөбүздү өнүктүрүүнүн улуттук **жолун** күчөтүүдө жана ишке ашырууда, адеп-ахлактык жаңы **жолдор-**

ду жаратууда, кубаттуу мамлекетти курууда республиканын жаңы жарандарын **бириктирүүнүн ар кандай жолдорун** максаттуу пайдалануу зарыл. Калыстык үчүн белгилей турган маселе, акыркы жылдарда (2009-жылдан баштап) **“кыргыздын жолу-кыргыз бүтүндүгү”** – деген жалпы маселе Республика боюнча элдик Курултайларда (2011, 2013, 2014-жылдарда) кеңири талкууланып, “Жалгыз тааруу ботко болбойт, жалгыз дарак токой болбойт”, “Жети өлчөп, бир кес”, “Бир жакадан баш бир жеңден кол”, “Ырыс алды ынтымак”, “Бөлүнгөндү бөрү жейт”, “Туура бийде тууган жок, туугандуу бийде ыйман жок”, “Калк айтса калп айтпайт”, “Кеңешип кескен бармак оорубайт”- деген сыяктуу нускалуу макал-лакаптарды эске алып, бөлүнүп, бириндебей “Манас күчү бирдикте” – деген бабалардын салган жолунун чыйры менен “Кыргыз жолу” биргелешкен коому уюштурулуп, 2013-ж Улуу Курултайдын үчүнчү чакырылышын да ураандарын жактырып, басмага жарыяланган. (“Учур” гезити, 27.02.2014-ж.). “Кыргыз жолу” биргедешкен коомунун жол багыты – **кыргыз бүтүндүгү** деп негизги максаттары: Эл битримдиги; Жер бүтүндүгү; “мамлекет кубаттуулугу, Улуттун өзүн-өзү таануусу, Дил биримдиги, Табиятка шайкештиги, Дүйнөлүк өнүгүү менен бирге бүтүндөлүп” деп негизги пикирлер жарыяланган.

Кыргыз Республикасынын расмий жетекчилерине (Президент, Жогорку Кеңеш, Өмөт) ошондой эле саясий партияларга жиберилген, маалымдалган, басмаларга кеңири жарыяланган. Тилекке каршы эч кандай реакция болбогону, улуттук өнүгүүнүн жаңы жолун жана талылуу маселелерин түшүнүүгө аракеттенбей кайдыгерликке терең үңүлүп кеткендиктин белгиси эмеспи?

Расмий түрдө 1993-жылы кабыл алынып, ар кандай реформаларга 8 жолу туш келген кыргыз коомунун жана жарандардын жашоо-тирчилигин тескеген жаңы - 2010-жылы кабыл алынган Конституциянын болгонуна карабастан Республиканын айрым интеллектуалдуу жарандары жаңы Конституцияларды сунуштоодо. Такталбаган маалыматка караганда 2010-жылдын 27-июнунан 2015-жылдын аягына чейин Республикабыздын башмыйзамынын 23 долбоору иштелип чыгып, талкууга коюлган. Алардан азырынча төрт эле долбоорго Кыргызстан жарандарынын көңүлүн бурмакчымын.

Биринчиден долбоор катары 2013-жылы апрель айында “Элдик курултай, Даанышмандар кеңеши, Кыргыз чоролоруатылган коомдук уюмдардын атынан Ата Мекендин жоон топ (13 адам кол койгон) интеллигенциясы Республикада эмгектенишкен, биригип Кыргыз эл Республикасынын Конституциясын элдик талкууга сунуштаган. Долбоордун маңызын жана руханий баалуулуктарын төмөнкү жоболор түзөт: Ата бабаларыбыздын осуяттарын, Айкөл Манастын өрнөгүн жана үлгү тутуар иштерин ыйык тутуп;

Улуттун биримдигин жана ынтымагын, мамлекеттин бүтүндүгүн камсыз кылууга умтулуп; Элдин наркын жана салтын, улуттун руханий байлыктарын, жалпы адамзаттык баалуулуктарды бийик баалап; Жалпы азамзат кабыл алган адам укуктарын жана

эркиндиктерин сыйлап; Көз карандысыз, демократиялык мамлекетибизди өнүктүрүү жана чыныгы элдик бийликти орнотуу максатында ушул Конституцияны кабыл алабыз” –деп баштап, “Коомчулуктун пикирин эске алуу менен жалпы элдик кол топтоо аркылуу референдумга алып чыгуу чечими кабыл алынган”. Качан, кантип ишке ашырышат? Долбоорду сунуштаган 13 интеллигент-адистер бүгүн да сак-саламатта жүрүшөт.

Экинчи долбоорду Мурат Мусабаев “Эл үчүн Конституция” деп мамлекеттин жана коомдун туруктуу өнүгүшүнүн үлгүсүн (моделин) сунуштап, эки томдон турган “таза мамлекеттин теориясы. Кыргызстан долбоору” калың китептеринде толук чечмелеп, “Таза мамлекет чакырыгы” деп “Акыл-эс, Рух, Дене-бойдун жуурулушкан биримдигин” комплекстүү чечүүнүн жол-жобосун кеңири изилдеген. Экономикадагы жана каржы чөйрөсүндөгү шал, мунжу абал кыргыздын социалдык турпатына тышкарыдан таңууланган. Бирок, биз – Кыргызстан Республикасынын жарандары, буларды ойлобой, бейкапар бойдон калып, өзүбүздүн жашообуз үчүн жоопкерчиликти саясатчыларга жүктөп койгонбуз. Ал эми саясий ишмерлик болсо, эптеп бийликке жетүүгө умтулган мансапкорлордун, бузукулардын, саткынчылардын жана наадандардын кесибине айланды-деп баса белгилеген.

Бийликти жаратман эмгектин “чыгармачыл өнөрканасына” айлантмайынча, ага жалаң гана бүлгүнчүл күчтөр жулуна берет. Руху керең, көкүрөгү сокур болгондуктан, саясатчылардын көпчүлүгү эмне кылуу керектигин жакшы билебиз деп ойлошот. Бирок ушул маскарапоз бузуку саясатчылардын айынан **улуттук мамлекет** өзүнүн табигый **өнүгүү жолуна** түшө албай келет. Биз –намыс көп мекенчил-патриот жарандар –жаңы муундун өкүлдөрү акыл-эсибизге келип, таза мамлекет курбасак болбой калды. Сунушталган Мурат Мусабаевдин “Таза мамлекеттин теориясы” эки томдон турган китебинде кыргыздын акыл-адептик, улуттук көз караштык, социалдык, саясий –идеологиялык, диндик, этно-маданияттын, экономикалык баалуулуктар, идеалдар жана идеологиянын комплекси бири-бири менен айкалышып жана жыйнакталып түшүнүктүү, ишенимдүү жана ачык чечмеленген. Биздин замандашыбыз Мурат Мусабаевдин терең ойлонулган ишенимдүү баяндалган “Таза мамлекет” чакырыгын окуйлу, үйрөнөлү. “Эл үчүн Конституция же мамлекеттин жана коомдун туруктуу өнүгүшүн” манифест катары эсептеп, кеңири элдик талкууга коелу! Аган да кезек келээр!

Үчүнчү долбоордо биздин замандашыбыз, ойчул, кыргыз философиясын, тарыхын “Теңирчиликтин” казып изилдеп, жупунулугу менен айырмаланган Чоюн Өмүралиев “Кыргыз эл мамлекети (Б.2010-224 б) китебинде жана улуттук идеологиясынын жаңы уңгусун Конституциянын өзөгүнө чөгөрүп сунуштаган.

Төртүнчү долбоор “биримден улуттук кыймылдын” өкүлү, юридикалык илимдердин доктору, профессор Бекбосун Борубашев “Кыргызстанда коомдун жана мамлекеттин өнүгүү концепциясы” жана “Кыр-

гыз Республикасынын конституциясынын” долбоору сунушталган (1913-жыл 12-март). Өзгөчө белгилей турган жагдай – жаш кыргыз мамлекетинин туруктуу өнүгүү жана аган жана Конституциялардын долбоорлорунун сунушталып жаткан себептери–азыркы кыргыз мамлекетинин жана коомунун абалына жарандардын канааттанбаганын өнүгүү келечегине күмөндөр болгону. Анткени, Кыргызстанда экономикалык, социалдык, адеп-ахлактык кризис тереңдөөдө жана кеңири жайылууда, тышкы миграция күчөөдө, калк арасындагы араздашуулар, сепараттык көрүнүштөр, республикадагы саясий-экономикалык туруксуздук, начар партиялык түзүлүшкө негизделген Парламенттин алсыздыгы, расмий бийликтин шалаакылыгы, куру убадалардын үстөмдүгү, кабыл алынган Конституцияга толук иштебегендиги ж.б. терс көрүнүштөр көп жаңы долбоорлордун сунушталышына себеп болууда.

Кыргыз эң байыркы эл катары океандай Манасты жана миндеген руханий байлыктарды жараткан, тарыхта империяларды, мамлекеттерди курган улут XXI –кылымга татыктуу таза, кубаттуу, ар тараптан өнүккөн улуттук мамлекет курууга толук акылуу жана милдеттүү эмеспи!

Өзүбүздүн тарыхый улуттук жолубузга түшөлүк, анткени жол – коомду да, элди да, Адамды да түздөйт эмеспи!

Адабияттар:

1. Бартольд В.В. Улуу кыргыз державасы // Кыргыздар, т. 10, 2011.
2. Савинов Д.С. Кыргызское великодержавие // Кыргыздар, т. 10, 2011.
3. Гумилев Л.Н. Байыркы Түрктөр/ - Бишкек, 1992.
4. Сыдыкбеков Т. Жол. - Фрунзе, 1982.
5. Усуалиев Т.У. Возрождение и трагедия моей страны, Бишкек, 2016.
6. Атамбаев А. 2016-жыл. Тарых жана Маданият жылы. – Бишкек, 2016.

Рецензент: д.соц.н. Салмоорбекова Р.